

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLƏHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

ELMİ
MƏCMUƏSİ

№ 11 Aprel (Nisan) 2009

Səlimbəyova Ülvyyə Akif qızı**Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatında Məhəmməd Peyğəmbər tarixi şəxsiyyəti bədii obraz kimi.**

Məhəmməd peyğəmbərin yaşadığı dövrdən bizi 14 əsrlik zaman fasiləsi ayırır.

Ərəb tarixçiləri belə hesab edirlər ki, peyğəmbərimiz /s.ə.s./ 570-ci il avqustun 29-da Məkkə yaxınlığında Kəbənin 300 metrliyindəki bir evdə dünyaya gəlmişdir. O, anadan olan vaxt atası Abdullah Suriyada səfərdə idi. Körpənin babası Əbd-əl-Müttalib adətə görə, Qureyşilər qəbiləsinin Haşimi, Üməyyə sülalələrindən olan tanınmış adamları yığıb uşağın adını “Məhəmməd” qoymuşdur. (1.6. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı-1990. səh.6.). Məhəmməd adının ərəb dilindən tərcüməsi bəyənilmiş, mədh edilmiş deməkdir. (2.376. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. Bakı-1966. səh.376.).

“Nəhcül-Bəlağə” kitabında Peyğəmbərin əsl-kökü barədə bu məlumatlara rast gəlirik: “Uca Allah Məhəmmədi /s.ə.s./, peyğəmbərlərini aşkarladığı və əmanət saxlayanlarını seçdiyi bir ağacdən əkərək, ən münbit mədənlərdə və ən əziz köklərdə yetirdi. Onun əsl əsillərin ən yaxşısı, nəslə nəsilərin ən xeyirlisi, ailəsi ailələrin ən yaxşısı, şəcərəsi şəcərələrin ən yaxşısıdır. O, hərəmdə bəslənmiş, ucalıq və şərəflə boy atmışdır. O ağacın uzun budaqları və hər əlinin çatmadığı bir meyvəsi var. (3. Nəhcül-Bəlağə. Seyid Şərif Rəzi. Naşir- “Fəcri Quran”. 1385).

Tövrətdə və Bibliyada belə rəvayət edilir ki, ərəblər İbrahimin nəslindən törəmişlər: Şimalda yaşayan ərəblərin ulu babası İsmail, Cənubda yaşayanlarınkı isə Qəhtan olmuşdur. Hazırda Ərəbistanda həqiqətdə mövcud olan qəbilə bölgüsünə görə,ərəblər şimaldakı qəbilələr (nizarilər və ya məəddilər) ilə cənubdakı qəbilələrə (yəmənilər) ayrılır. Şimaldakı qəbilələr öz adlarını əfsanəvi ulu babalarından (Nizar və ya Məəd) alıb iki əsas qrupa bölünür: rəbiə və mozar: islam dini hələ meydana gəlməzdən əvvəl İraqa köçən bu iki qrupun xatirəsi Fərat çayı hövzəsində Diyar-Rəbiə və Diyar-Mozar deyilən yerlərin adlarında indiyə qədər qalmışdır. Bu iki qrupdan bir

çox qəbilə törəmişdir: bu qəbilələrdən biri indiyədək Məkkənin yaxınlığında yaşayan Qureyş qəbiləsidir ki, Məhəmməd peyğəmbər bu qəbiləyə mənsubdur. (4.20. Anri Masse. İslam. Bakı 1992. səh.20.).

Tarixi şəxsiyyət olan Məhəmməd əleyhissəlamı Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatında hərə öz zövqünə, təbliğ etmək istədiyi fəlsəfi fikirlərə bir növ uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Məhəmməd əleyhissəlamın adına ilk öncə yazılı abidəmiz olan “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında rast gəlirik. Tarixçi Rəşidəddin Dədə Qorqudun VII əsrdə Məhəmməd peyğəmbərin dövründə yaşadığını qeyd edir. Yaxud, XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş səyyah Adam Oleari yazır: “Qorqud haqqında deyirlər ki, o, Məhəmmədin dostu imiş, həmişə onun yanında olarmış. Təhsilini də onun yanında almışdır. Lakin o, Məhəmməddən sonra 300 il daha ömür sürmüşdür”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Basatın Təpəgözü öldürməsi boyu”nda Basatın dilindən “La-ilahə-illəllah Məhəmmədin Rəsüllüllah” kəlamını eşidirik. Qazan xan dastanının bir yerində deyir: “Məhəmməd dini eşqilə qılınc urdum”. Və yaxud dastanının bir yerində bu sətirlərlə rastlaşırıq: “Oğuz bəyləri həp yetdilər. Ari sudan abdəst aldılar. Ağ alımlarını yerə qoydular, iki rükət namaz qıldılar. Adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdilər”.

“Kitabi- Dədə Qorqud”un bütün boylarında Məhəmməd əleyhissəlamın adı çəkilir. Dastanın on iki boyundan 11-nin sonunda dualar “Günahsız adı görklü Məhəmməd Mustafa üzü suyuna bağışlasın”, “Günahsız qadir Tanrı adı görklü Məhəmmədə bağışlasın”, “Günahsız Məhəmməd Mustafa bağışlasın”, “Günahsız adı görklü Məhəmməd Mustafa hörmətinə bağışlasın”la bitir. Oğuz bəyləri kafirlərlə vuruş məqamlarında da döyüşə atılmazdan öncə Peyğəmbəri xatırlayırlar. Oğuzların kafirlərlə vuruşunda məqsəd, amal bir tərəfdən vətən, el-oba, digər tərəfdən İslam dini və bu dinin sərvəri Məhəmməddir. “Bəkil oğlu Əmran boyu”nda Bəkilin atdan yıxılıb ayağını sındırdığını eşidən kafirlər onun üstünə hücumla hazırlayırlar. Bəkil, oğlu Əmrana deyir ki, gedib Bayandır xandan, Qazan bəydən kömək istəsin, Əmran isə bildirir: “Ala gözlü üç yüz yigidin mana vergil yoldaşlığa, Dil, Məhəmməd yolunda dürüşəyim sənün üçün”. (D-246).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Peyğəmbərin adı aləmlərin yaradıcısı olan Allahın /c.c./ adıyla qoşa çəkilir və hər işin məhz onların razılığı ilə başa gələcəyinə inanırlar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam peyğəmbəri Məhəmmədə /s.ə.s./ oğuzların səmimi məhəbbəti İslamı qəbul etmiş türklərin bu dinə dərinlən bəğlənliqlərini sübut edir. (5.242. “Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. “Öndər Nəşriyyatı”. Bakı-2004. səh.242.).

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılıb. Məsələn, Nizami əsərlərinin rəsmi hissəsində olsa da, Məhəmməd peyğəmbəri ideallaşdırır, onu “azadələrin dostu, kölgəli ağac” (“Şərəfnamə”), “əqlin sultanı, səxavət mülkünün böyüyü, bütün möhtacların pənahı, lovgalıqın düşməni” (“Leyli və Məcnun”), “məğrurlara qarşı amansız, düşkünlərə kömək edən, yaxşı insanlara rəğbət bəsləyən, pis adamlara nifrət edən, zəhmətsevən” (“Yeddi gözəl”), “yetimlərin dostu, ağıl və bilikdən qüvvət alan, ədalətli” (“Xosrov və Şirin”), “taxt-tac düşməni, qəlbiqırıqların dostu, xəstə dünyanın hakimi” (“İqbalnamə”) və sair adlandırır. Nizaminin “Xəmsə”sində Məhəmməd təkəllüflüq təliminə ayılı, ulduzlu bir gecədə başlayır:

Bir gecə məclisə göy vurdu bəzək,
Gecə-mən işğam-dedi-gündüz tək...

Nizamidə də belə bir fikir güclüdür ki, Məhəmməddən sonra İslam dini korlanmış, zalımların və din ilə alver edənlərin mənəfeyinə xidmət etmişdir.

İslam peyğəmbərinin “Şəqqül-qəmə”, “Merac”, ağacın qılınca çevrilməsi, xütbə oxuyarkən belini söykədiyi ağacın ağlaması, bir ağacın yerindən hərəkət etməsi, canavar, dəvə, kərtənkələ və zəhərlənmiş qoyunun danışması, ceyranın şikayəti və sairə kimi çoxlu möcüzələri olmuşdur.

İbni Şərş Aşub nəql edir ki, peyğəmbərdən 4400 möcüzə görünmüşdür. Onlardan 3000-i qeyd olunmuşdur, lakin onun əvəz olunmaz möcüzəsi həyatda daima yaşar “Quran”dır.

Hicrətdən bir az əvvəl, rəcəb ayının 27-də Məhəmməd peyğəmbərin həyatında elə bir hadisə baş vermişdi ki, Şərfin Əbu-l-Əla əl-Məərri, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Qərbin Aligyeri Dante kimi dühələrinin fikir dünyasını məşğul edən, onların yaradıcılığında dərin iz buraxan bu hadisə İsrə və Merac hadisəsi idi.

Meraciyyə ərəb dilindən tərcümədə çıxılacaq yer, göyə çıxma mənalarında olan “marac” sözündən yaranmış ədəbi termindir. Dini rəvayətlər əsasında mənzum şəkildə yazılan belə əsərlərdə İslam peyğəmbəri Məhəmmədin göyə yüksəlib oradan ilahi ehkamlar gətirməsi təsvir olunur.

Şərqdə ən böyük klassiklərdən tutmuş minlərcə şair bu mövzuda mənzum dastanlar, poemalar, lirik şeirlər yazmışlar. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sindəki poemaların əksəriyyətində sənətkar dühasının məhsulu olan kamil bədii-fəlsəfi meraciyyə vardır. Obrazlı dildə, müxtəlif mənzum şəkillərdə yazılsa da çox vaxt məsnəvi və qəsidə janrlarında yaradılır. Türkiyə alimi Metin Karaorsun fikrincə ilk meraciyyəni XI əsr şairi Xoca Əhməd Yəsəvi yazmışdır. (6.125. Ensiklopedik Lüğət. Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı 1998. səh.125.).

124 min peyğəmbərlərin içərisində Allah-Təala Muhəmməd /ə.s.ə./-ı asimana dəvət edib, onunla söhbət etmişdir.

Rəsuli-Əkrəm /s.ə.s./ belə buyurur: Merac gecəsi asimanlara doğru getdikdə Allah mənə belə vəhy etdi: Ey Məhəmməd, Mən yerə nəzər saldım, bütün insanların arasından səni seçib peyğəmbər qərar verdim. Sənin adını Öz adımdan yaratmışam. Çünki Mən Məhmudam, Sən isə Məhəmməd (bu iki kəlmənin hər ikisinin kökü eynidir- m.).

Həzrət Peyğəmbər /s.ə.s./ göylərə merac edən zaman Allah-Təala belə buyurmuşdur: “Bu cür əziz və şərəfətli qonağı əliboş yola salmaq olmaz. Odur ki, Allah-Təala beş vaxt namaz qılmağı Həzrət Peyğəmbərə hədiyyə etdi. Həzrət Peyğəmbər də namazı ümmətlərə təlim etdi. Namaz bəndələrin meracıdır və ən böyük bağışlanmaq vasitəsidir. (7.132. “Kök və budaqlar”. Hacı Xavər Xanım. “Adiloğlu” nəşriyyatı. Bakı-2001. səh.355-356.).

Allah-Təala Merac zamanı Məhəmməd peyğəmbərə demişdir: “Valau ləkə, valau ləkə ləmə xalaqtul-əfləkə” (Sən olmasaydın, sən olmasaydın fələkləri yaratmazdım).

Qazi Bürhanəddin poeziyasında bu hadisəyə aşıqın vüsala çatması ilə əlaqədar müraciət edilir. Şair gecələr qəlbən yarı düşünməsini “könl bu gecə qıldı yenə yarına merac” adlandırmaqla sevgilini Tanrı qədər əziz və uca tutmuş olur.

Sufilər mistik kamilləşmə və Allaha qovuşma yolunda Məhəmməd peyğəmbərin Meracından ilham alır, onlar da Allah-Təala ilə təmasa can atırdılar. Sufilər içərisində ilk dəfə öz daxili hissiyyatlarını, ruhi-mistik təlatümlərini Merac hadisəsi ilə əlaqələndirən vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin banilərindən biri sayılan Əbu Yəzid Bistami (878-ci ildə ölüb) olmuşdur. O, hətta öz ruhunun göylərə qalxması, Allaha qovuşması barəsində müxtəlif rəvayətlər də söyləmişdir. Məşhur sufi alimi, təsəvvüfün məşhur

nəzəriyyəçisi, İbn əl-Ərəbi də özünün “əl-Fütuhət əl-Məkkiyyə” (Məkkə açıqlamaları) və “Kitab əl-isra” (Gecə isra edilmək haqqında kitab) əsərlərində Merac hadisəsinə toxunmuş, sufinin ruhən merac edə bilməsindən bəhs etmişdir. (8.62. И.М.Фильштинский. Представление о потустороннем мире в арабской мифологии и литературе. Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. М., 1989. с. 62).

Fəzlullah Nəiminin “Məhəbbətnamə” əsərinin bir hissəsində, Allahın /c.c/ Məhəmmədə /s.ə.s/ peyğəmbərlik verdiyi anda, ona saqqalsız cavan oğlan şəklində göründüyünü öyrənirik və elə buradan da məlumatlanırıq ki, Məhəmməd /s.ə.s/ bu cavana (Allaha /c.c/) vurulmuşdur. Nəimi, Məhəmmədi /s.ə.s/ “aşıqlərin soltanı” adlandırır. (9. Nəimi “Məhəbbətnamə”. ilsiz).

Nəsimi şeirlərində özünün merac etməsini göstərmişdir:

Meracə çıxdı ruhi-Nəsimi Büraq ilə,
Şol laşədən nə faidə kim, lal-zəlul ola?

Buradan belə bir fikir hasil olur ki, Nəsiminin ruhu Büraq* (*Məhəmməd /s.ə.s/ Merac edərkən bu ata minib Allah dərğahına qalxmışdır) ilə merac etdiyindən onun “lal-zəlul” quru cismi qalmışdır. Yəni şair bir növ öz maddi varlığı ilə deyil, ruhən Allah-Təalanın vüsalına qovuşmağın mümkünlüyünü bildirir. Başqa bir şeirində Nəsimi sözünün meraca çıxdığını söyləyir:

Çıxdı Nəsiminin sözü meraca, ey xülqi-Həsən,
Gəlgil ki, “sübhan-əlləzi-əsra”yə, xoş əsra imiş.

Şairin sözünün uca bir məqama, meraca qalxmasından bəhs etməsi, ümumiyyətlə, hürufilikdə sözün müqəddəs sayılmasından irəli gəlir. (10.237. Aidə Qasımova. “Quran qissələri XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii qaynaqlarından biri kimi”. Bakı-“Nurlan”. 2005. səh.237).

“Dəhnamə”nin Məhəmməd peyğəmbərin nətinə həsr edilmiş hissəsində isə Xətai meracdən Məhəmməd peyğəmbərin həyatı ilə bağlı bir hadisə-bir möcüzə kimi söhbət açır:

Ol iki tuabi qürrətül-eyn,
Ol mayə məqami qabi-qövseyn
Ol qıldı münəvvər afitabi
Şəqqetdi əlilə mahtabı
Ayağı basan yer oldu sər tac,

Cövlani-Büraqi suyi-merac.

Hədəslərdə göstərilir ki, merac etməzdən əvvəl Məhəmməd peyğəmbər dörd yerdə ayaq saxlayıb dayanmışdır. Birinci dəfə Cəbrail əleyhissəlam onu Zəməm quyusunun yanında saxlayıb onun sinəsini açmış və qəlbini insanlara məxsus pisləklərdən və kin-küdurətdən yuyub təmizləmişdir. İkinci dəfə peyğəmbərimiz Tur dağında Musa peyğəmbərin /ə / Allah-Təala ilə danışdığı yerdə, üçüncü dəfə İsa əleyhissəlamın anadan olduğu Beytül-Ləhmdə dayanmış, hər iki yerdə namaz qılmışdır. Dördüncü dəfə o, Beytül-müqəddəsdə dayanıb peyğəmbərlərin birgə namazına imamlıq etmişdir.

Meracla bağlı hədislərin birində isə İbrahim peyğəmbərin Məhəmməd əleyhissəlamın bütün peyğəmbərlərdən üstün olmasını söyləməsini bildirir. Məhəmməd əleyhissəlam “xatəmül ənbiya”-sonuncu peyğəmbər, “fətihi-birinci peyğəmbərdir. Bir hədisdə göstərilir ki, peyğəmbər demişdir: “Adəm hələ palçıq halında olarkən mən Ummu-l-kitabda Abdulla (Allahın qulu) və xatəmu-l-ənbiya idim”.

Füzuli də yuxarıdakı hədisi nəzmə çəkərək, Məhəmməd əleyhissəlamın “səbqəti zat” olduğunu, yəni Adəmdən daha əvvəl yaranıb peyğəmbərlik qazandığını bildirir.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisində şair Peyğəmbəri bu cür sözlərlə vəsf edir: “Ey elm məktəbinin müəllimi! Şəriət ölkəsinin hakimi! Peyğəmbərlər sənə dərğahına üz tutar, göylər sənə qarşında təzim edər... Dünya səni möhkəm istədi, dövr daimi olmağını dilədi, bir-bir özgə peyğəmbərlərə çatıb, pillə-pillə səni meraca çıxartdı... Peyğəmbərlər silsiləsi sənə bağlandı ki, ixtilaf bəlasından üzülməsin. Ənbiya ilə sənənin zətinin nisbəti əlif kimidir, həqiqətən, başlanğıc da sənənsən, qurtaracaq da sən”. (11. “Leyli və Məcnun”. Məhəmməd Füzuli. “Maarif” Nəşriyyatı. Bakı-1991. səh 22, 23, 26).

“Mən kiməm?—bir fəqiri—bisəri pa”—mətləli qəsidəsində Füzuli Məhəmmədi /s.ə.s/ seyyidlərin qazisi, elmin mənbəyi adlandırır:

Mir seyyid Məhəmmədi—ğazi,

Mənbəi—elmü helmü cudü səxa.*

(*12.234. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı “Şərq-Qərb”—1992. səh.234).

Klassik şeirimizin sonrakı nümunələrində Şəqqül-qəmərle bağlı təlimlərə xalq yaradıcılığından gəlmə çalarlar da vurulduğunu görürük.

Seyid Əzim Şirvaninin bir şeirində deyilir:

Dedim, “ey mah, üzündə nədir ol zəxm”, dedi:

“Mustafa barmağıdır, şəqq eyləyibdir qəməri”.

Belə rəvayət edilir ki, bir kişinin Mustafa adlı ərköyün bir uşağı olur: bir gün anası ilə sözləşən uşaq onun üzünə bir sillə vurur. Ata arvadının üzündəki barmaq izlərini görüb səbəbini soruşduqda, arvad, “Mustafa barmağıdır şəqq eyləyibdir qəməri”—deyə cavab verir. (13.588. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. I –cild. Bakı, 1967, səh.588).

Klassik şairlərimizin yaradıcılığında peyğəmbərimizin həyatı, fəaliyyəti, möcüzələri geniş intişar tapsa da, Məhəmməd əleyhissəlam haqqında Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dolğun əsəri Hüseyn Cavid, Qərb ədəbiyyatında isə, Volter və Höte qələmə almışlar.

Məşhur fransız yazıçısı-filosofu Volter “Peyğəmbər, Məhəmməd və ya fanatizm” (1740) faciəsində örtülü şəkildə xristianlığı pisləmək məqsədilə tarixi şəxsiyyət olan Məhəmmədlə heç bir əlaqəsi olmayan bir “Məhəmməd” uydurub onu öz fikirlərinin carçısına çevirmişdir. Volterin Məhəmmədi yalançı, hiyləgər, vəhşi, qatil, vətəndaşlarını aldadan, yoldan çıxaran, insanları cinayətə sövq edən ifrat xudbin, zalım bir despotdur. Volter Avropa inkvizitorlarının sifətini, əməlini islam peyğəmbərinə istinad etmişdir. Volterin bu əsəri Roma papasını narazı salmışdır.

Volterin əksinə Höte Məhəmmədi yalançı, xain deyil, yeni bir ideya, etiqad axtarıcısı, bir mütəfəkkir kimi göstərir. “Məhəmməd” və “Məhəmmədin mahnısı”nda Məhəmməd ulduzlu bir gecədə ucsuz–bucaqsız bir səhrada oturmuş,dərin düşüncələrə dalmışdır. (H.Cavidin “Peyğəmbər”inin I səhnəsində olduğu kimi). O, aya, ulduzlara müraciət edir,onlardan öz qövmü üçün işıq, qüvvət, idrak, doğru yol istəyir. Bu zaman Məhəmmədin süd anası Həlimə gəlib onu tapır. Belə bir qorxulu yerdə nə üçün tək–tənha oturduğunu soruşur. Məhəmməd tək olmadığını, öz Allahu ilə bərabər olduğunu, Allahın şəfqət və mərhəməti ilə bəxtiyar olduğunu söyləyir. Həlimənin maraqla “sən Allahu görmüsənmi?” sualına Məhəmməd təəccüblə cavab verir ki, “bəs sən Onu görmürsən?”. Sonra süd anasına anladır ki, onun Allahını təbiətin bütün hadisələrində, hər bir güldə çiçəkdə belə görmək mümkündür. Məhəmməd öz Allahına yalvarır ki, onun süd anasına, Həliməyə elə bir istedad versin ki, o da Allahu təbiətdə görüb dərk edə bilsin. Həlimənin “sənin Allahının yaşadığı yer haradır?” sualına, Məhəmməd cavab verir ki, “hər yer”.

bəşərdə parlaması və görünməsidir". Bundan belə nəticə çıxır ki, ancaq Məhəmməd yüzündə Tanrını görmək olur. Onlarca mələk də bir rəmz–bir qüvvətdir. (14.20. "Cavidi xatırlarkən". Bakı–1982. səh.20).

Mərhum Seyid Şərif Rəzi bu barədə yazır: "Böyük Allah Rəsullahı /s/ peyğəmbərlərin şəcərəsindən, nur çırağından, alınının yuxarisindən, "Bətha"nın (Məkkeyi–mükərrəmə) göbəyindən, qaranlığın çırağından və hikmət bulaqlarının gözündən seçdi. (** "Nəhcül–Bələğə". Seyid Şərif Rəzi. Naşir "Fəcri–Quran". 1385. səh.116).

Cavidin "Peyğəmbər" əsəri vəhdəti–vücut fəlsəfi konsepsiyası ilə sufi fəlsəfəsi qovşağında yaranan bir əsərdir. Sufilərin Allahın kainatı yaratdığı ardıcılıq Cavidin bu əsərində qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, sufilərə görə, Allah kainatı bu ardıcılıqla yaratmışdır:

Əvvəlcə bir parlaq cövhər yaradılmışdır. Bu cövhərə "əqli–küll", "nuri–Məhəmməd", "lövh-i-məhfuz" və "ruhi–izafi" adları verilir. "Ərəz" müqabili olan bu "Cövhər" bütün ruhların və cisimlərin yaradılışının başlanğıcıdır. Allah bu cövhərə sevgi gözü ilə baxmış və cövhər utandığından ərimişdir. Bu ərimiş cövhərin üstünə çıxan köpüyündən əvvəlcə "nəfsi–küll", sonra isə ardıcıl olaraq mələklərin, peyğəmbərlərin, övliyaların, ariflərin, möminlərin, kafirlərin, cinlərin, şeytanların, heyvanatın, nəbatatın ruhları yaradılmışdır. Bu aləm "aləmi–ərvah"dır. Aradan iki min il keçdikdən sonra Allah cisimlər aləmini yaratmaq istədi. Yenə o ilk cövhərə eşq ilə baxdı. Cövhər hərəkətə gəlib dalğalandı və s. (15.134-135. Ə.N.Tərhan. Divan ədəbiyyatı–A.Çələbioğlu. Əli Nihad Tərhan. Ankara, 1989. səh.134 – 135).

Nəhayət, istər Quran və hədislərdə, istərsə də fəlsəfi qaynaqlarda kainatın yaradılması ilə bağlı mülahizələri təsəvvüf nümayəndələri eşq ilə bağlayır, eşqi maddi aləm və ondakı gözəlliyin yaradılmasının başlıca səbəbi kimi göstərirdilər.

Cavidin "Peyğəmbər"inin I pərdəsində Məhəmmədin düşüncə arzuları orta əsrin "eşqi–mütləq"ə, "hüsni–mütləq"ə qovuşmaq istəyən sufi şairlərinin arzu və düşüncələrini xatırladır. Bu halında Məhəmməd bir qədər də sadələvh, sufi, təriqətçi və müəyyən dərəcədə dini ehkama, mövhumat və xürafata düşmənlər olan bir şairdir. O, göylərə uçmaq, Allahu gözü ilə görmək istəyir:

Anlamam bir şu ölçüsüz, şu dərin,

Şu qaranlıq çiçəkli pərdə nəçin?

Məni yalnız düşündürən şu məal,
 Həp bu, yalnız bu, daima bu sual.
 Uça bilsəydim iştə ən əvvəl,
 Onu bir tarda parçalar da həməən,
 Qovuşardım o hüsni–mütləqə mən.*

(*16. H.Cavid. “Seçilmiş əsərləri”. III cild. Bakı-2005).

Məhəmməd mümkün olmayan arzular bəsləyir. Buradaca şairənə və filosofanə ilhamın simvolu kimi verilən Mələk Məhəmmədin imdadına çatıb, ona təsəvvüfdən dərs verir, filosofanə idrakın yolunu göstərir. Mələk Məhəmmədə öyrədir ki, Tanrını görmək yox, ancaq duymaq mümkündür ki, bu da iki yol ilə ola bilər: biri mənəvi təkamül, özünü dərk etmək, öz içərisindən gələn sədaya qulaq vermək, ikincisi də Allahu təbiətin özündə axtarmaq, müşahidə etmək yoludur:

Onu dərk eyləmək qolay... ancaq,
 Ver içindən gələn sədayə qulaq,
 Dinlə həp kainatı, seyr eylə.
 Hər günəş ondan iştə bir şölə...
 Hər ufaq zərrə, hər kiçik yarpaq,
 Sana söylər bu rəmzi pək parlaq.

Mələyin Peyğəmbərə təlqin etdiyi bu fikirlər İmadəddin Nəsiminin fəlsəfi fikirlərinin təkrarıdır. Burada da Cavid Höte kimi təsəvvüfə qapılıb Allahu göylərdən təbiətə endirir. Bununla o, heç də materializmə qapılmır. Əksinə, Allahın yaratdığı hər bir şeydə, xüsusən də, dəyişkən təbiətdə Allahın əmri və əli ilə yaradılanları gördüyünü demək istəyir. Bu fikirləri ilə də, Cavid dönə-dönə yüksəlir. Çünki Allahın yaratdıqlarında Allahu görməmək ən azından cahillikdir. Adi bir misal gətirək: Baharda dağlarda qar altından baş qaldıran bənövşəni gördükdə və yaxud, “Mahi–taban” olan “bədrələnmiş” ayı gördükdə, “Əlhəmdülillah” deyib, Allaha /c.c/ həmd–səna oxuyub, şükr edirik. Yəni Allahın möcüzələrində birbaşa Allahın özünü görürük. Necə ki, Nəsimi buyurur: “İncə bebin xode ra, anca bebin xode tələb kon”. – Yəni: “Burada, bu dünyada Allah–ı gör, orada, o biri aləmdə Allah–ı axtar”.

Nəsimi şeirindəki aşiq haqqı özündə tapan və duyan bir insandır. Haqqı özündə tapmaq isə həqiqəti, gerçəkliyi duymaq deməkdir. Ən böyük həqiqət də öz varlığında ali bir qüvvənin əbədi və əzəli keyfiyyətlərini duymaqdır.

Həqiqəti ,ucalığı və ülviyyəti görən gözə malik olmaqdır. Şairə görə, həqiqəti görən bəsirət gözü də insan üzündə Allah-ı görən, sezən gözdür.

“Peyğəmbər” dramında Mələk qızıl qanadlı, füsunkar bir qız surətində verildiyinə baxmayaraq, təbliğ etdiyi fikirlər etibarilə bizə “Şeyx Sənan” faciəsində olan sufi, təsəvvüfi filosof qoca Şeyx Kəbiri, gənc Sənanın müəllimini xatırladır. Şeyx Kəbir kimi, Mələk də “Allah təbiətin bütün hadisələrində, eyni zamanda, insandadır” fikrini təbliğ edir. Bu fikirləri ilə də Cavid sırf sufi mütəfəkkir kimi çıxış edir. Belə ki, onun bu fikirləri “sufilərin xaliq öz xəlq etdiyindən kənara çəkilmədi, əksinə, O, öz gözəllikləri vasitəsilə özünə doğru çağırır”. (17. Uraz Murat. Türk mifalogisi. İstanbul.1969.) mülahizəsi mükəmməl tərzdə əks olunmuşdur. Eyni fikirlə sufi-hürufi düha Nəsimi öz qəzəllərində hələ Caviddən bir neçə əsr qabaq çıxış etmişdir. Onun:

Ey məni nahəq deyənlər, qandadır bəs yaradan,

Gəl gətir isbatını, kimdir bu şeyni yaradan.

Odu su, torpağı yeldən böylə surət bağlayan,

Böylə dükkən yassıyan kəndi çıxarmı aradan? –

poetik-fəlsəfi fikirləri buna bariz nümunədir.

“Peyğəmbər” əsərində Məhəmməd quldarlıq münasibətlərini pisləmiş, qul alıb satmağı qadağan, qul azad etməyi isə savab elan etmişdir. Bu xüsusiyyəti də bədii obraz olan Məhəmmədi tarixi şəxsiyyət-peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissəlamla birləşdirir. Belə ki, tarixçilərin yazdığından öyrənirik ki, Xədicə Məhəmmədə yaxşı yol yoldaşı ola biləcək Zeyd adlı gənc bir qul alır. Məhəmməd Zeydlə öz ailə üzvü kimi rəftar edir. Zeydin atası Həritə oğlunun sorağı ilə Məkkəyə gəlib çıxır. Məhəmməddən oğlunu istəyir. Məhəmməd oğlanı azad buraxır. Zeyd isə Məhəmməd əleyhissəlamın yanında qalmaq istəyini atasına bildirir. Məhəmməd /ə/ Kəbəyə çatanda ucadan hamıya bildirir ki, bu gündən Zeyd onun oğludur. (18.19. Məhəmməd peyğəmbərin hekayəti. Bakı-Gənclik- 1991. səh.19).

“Peyğəmbər” əsərinin bir hissəsində “Qurani-Kərim”in insanın yaradılışı barədə ayələri ilə bol-bol rastlaşırıq. Məhəmmədin Rəisəyə söylədiyi xitabə nəzər salmaq:

Bilməm atıb heyvanları,

Omuzlarda gəzmək nəçin?

Şu zavallı insanları,

Yük altında əzmək neçin?

Halbuki zənginlə yoxsul,

Bir torpaqdan yaradılmış,

Bir sultanla bir qara qul,

Eyni çamurdan yapılmış. –

deyir. H.Cavid bu sətirlərdə “Quran”ın bir çox ayələrindən, xüsusən də misal çəkəcəyim “Hicr” surəsinin ayələrindən istifadə etmişdir. “Qurani-Kərim”də oxuyuruq: 28.(Ya Rəsulum!) Xatırla ki, bir zaman Rəbbin mələklərə belə demişdir: “Mən quru və qoxumuş (dəyişib başqa şəkə düşmüş) qara palçıqdan insan yaradacağam! 29.Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona (ibadət yox,təzim məqsədilə) səcdə edin!”. (19.295. “Qurani-Kərim”. “Çıraq” nəşriyyatı. 2005. səh.295).

Əsərin Bəsət və Dəvət pərdəsinin böyük bir hissəsində Peyğəmbər romantik surətdir. O, eşq və məhəbbətdən, insanların bərabərliyindən, gözəllikdən başlayaraq, təsəvvüfə keçir: mövcud olanın vahid olub şəriki olmadığına, onun da hər kəsin özü olduğu fikrinə gəlib çıxır.

“Şeyx Sənan” məhəbbətinin ülviyyəti, Dərvişin filosofluğu, əsərdəki ağıl və hissənin mübarizəsi burada davam edir. Hissənin əlində əsir olub, uçuruma uğrayan Cəlalın çırpıntıları burada davam edir. Bəşəriyyəti İblisə əlindən qurtarmaq ehtirası burada davam edir. Afətin qiymətləndirilməyən gözəlliyinin intiqamı burada davam edir. Cavidin bütün şeirlərində olan bədii-fəlsəfi təfəkkürün meyvələri burada yetişir. Topal Teymurun və İldırım Bəyazidin üzünə vurulan sillələr buradan başlayır. Yeniliyin təntənəsi qarşısında məhv olan knyazların faciəsi buradan başlayır. Mühitinin çərçivəsinə sığmayan Səyavuşun xasiyyətindəki ikilik buradan başlayır. Bəşərin işıqlı gələcəyini arayan qoca Xəyyamın nəhəng fəlsəfi düşüncələri də məhz buradan başlayır.

“Peyğəmbər” əsərində Peyğəmbər haqlı olaraq bu qənaətə gəlir ki, “təbiətin ayrı-ayrı komponentlərini özlərində əks etdirənlər-təbiəti, Allahın yaratdıqlarını, xüsusən də, özünüdərk sayəsində Allah-ı dərk edənlər Allah (daha dəqiq desək burada, Allah yox, Allah-ın yaratdığı təmiz ruh, zərrə nəzərdə tutulur) olurlar. Bu peyğəmbərin şüurlu qənaətidir. O, burada bütün mövcudiyətdə Allah-ı görənlər təsəvvüf filosofudur. Burada da Cavid Nəsiminin dili ilə Əli əleyhissəlamdan əxz etdiyi fikirlərlə əsərinin məğzini

möhkəmlədir. Belə ki, Nəsimi yazır: “Nəfsini hər kimsə bildi, həqqi bildi bigüman”.

Cavidin Peyğəmbərin dili ilə dediyi sözlər, onu (Cavidi) yenə də, Nəsimi ilə yaxınlaşdırır. Nəsiminin misal çəkdiyim qəzəlinə nəzər salaq:

Əgərçi candasan, candan nihansan,
 Dəgilsən candan ayrı, bəlkə cansan.
 Nişanı kimsə verməz gərçə səndən,
 Yeri–göyü dopdolu külli nişansan.
 Necə gizli deyim məndən səni kim,
 Nəyə kim baxıram onda əyansan.*

(*20.158. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. “Maarif” nəşriyyatı, 1985. səh.158).

“Peyğəmbər” əsərində ağıl mücahidi kimi təqdim olunan Peyğəmbər surətinin Şeyx Sənanın ilk dövrü ilə çox yaxın əlaqəsi vardır. Və Cavidin yaradıcılığı boyu təsdiq etmək istədiyi İnsan–Allah–İblis fəlsəfi konsepsiyasının I tərəfi bu əsərlə də bağlıdır. Və “Peyğəmbər”də təbliğ olunan insanlar arasında əmin–amanlıq bərqərar edəcək mənəvi məhəbbət, Ş.Sənanın Xumara olan məhəbbətinin bir növ davamıdır. Cavidin Peyğəmbəri insanları iblisə əməllərin əlindən qurtarmaq üçün uzunmüddətli yollar axtarışından sonra dinin üzərində dayanır. Və bu dinin də təsdiqi tarixi Məhəmmədin fəaliyyətindən alınmış süjetin vasitəsi ilə verilir. Lakin bütün qələbələrdən sonra Peyğəmbər hiss etməyə başlayır ki, bu mərhələ özü də insanları iblisin əlindən qurtara bilməz. Çünki, dinin mahiyyətini əgər insanları qorxu və kor inam hakimiyyəti altında saxlamaq təşkil edirdisə, bu, peyğəmbərin izlədiyi ideallara ziddir. Buna görə də o daha dəyərli bir qənaətə–“Məhəbbətdir ən böyük din” qənaətinə gəlir. Ancaq bu məhəbbət heç də kişinin qadına olan məhəbbəti olmayıb, daha geniş dairəni əhatə edir...

“Peyğəmbər” Cavidin “Ağıl məcnunları”nın demək olar ki, ən ardıcılıdır. Çünki, o, eşqə, hissə, ehtirasa, pula, qızıla, gözəl qıza məğlub olmur. Şəmsanı rədd edir. Ən çətin ayaqda Mələklə–öz ağılı ilə məsləhətləşir. O,bəzən Skeletin–Tarixin də dediyini eləyir. Tarixə nəzər salıb, ondan dərs alan da Peyğəmbərin ağılıdır.

Cavid Peyğəmbərin dili ilə gəldiyi “Məhəbbət dini “qənaətində də nə isə bir qeyri–müəyyənlik gördüyü üçündür ki, əsərdə Üçüncü Rəisin dili ilə daha dəyərli bir nəticəyə gəlir:

Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.

Əvvəllərdə Peyğəmbər və islamıyyət haqqında rus və Qərb alimləri çoxlu tarixi və tədqiqat əsərləri yazmışlar. Vayl, Şirenger, Koldeke, Krexl, Müllər, Vollahauzen, Qrimm, Krımski və b. alimlərin Məhəmməd və onun təlimi haqqında nəşr etdirdikləri tarixi əsərlər məlumdur. Ancaq onun haqqında ilk tarixi dram yazan fransız ədibi Volter olsa da, Cavid yazdığı “Peyğəmbər” əsəri ilə Volterin ateist fikirlərini yıxıb sürükləmişdir. Cavid böyük düha olaraq, hələ represiya dövründə, İslam peyğəmbərinin fəaliyyətini, humanizmini tarixi faktlar əsasında bədii tərzdə əks etdirmişdir. Cavid təqiblərdən qorxmayaraq, “Peyğəmbər” əsərində “Quran” ayələrindən və Peyğəmbər hədislərindən bol–bol istifadə etmişdir.

Şərq və Qərb ədəbiyyatında Məhəmməd əleyhissələmin şəxsiyyəti, fəaliyyəti haqqında geniş yazılsa da, onun haqqında ən düzgün fikirləri Şərq ədib və mütəfəkkirləri söyləmişlər. Bu isə, bir daha sübut edir ki, Şərqin elmi, fəlsəfi fikirləri həmişə Qərbindən öndə olub.

РЕЗЮМЕ

В этой статье на Востоке в деятельности Низами Гянджеви, Фазлуллаха Наими, Имадеддина Насими, Гусейна Джавида; На Западе Вольтера и Гете широко объясняется жизнь и активность Мухаммеда алейхиссалама – пророка Ислама. Атеистические мысли Вольтера критикованы, драма Гусейна Джавида «Пророк» сопоставлено пьесе Вольтера – «Пророк, Мухаммед или фанатизм». Наоборот пьесы Германского писца Гете «Мухаммед» и «Песня Мухаммеда» высоко ценились, а также подчеркивается, что мистические идеи Гете освоил у Насими. «Пророк» Гусейна Джавида объясняется в том аспекте что, пользуясь хуруфидными мыслями он мысленно приближался к философии Насими, а также выясняется что он (Гусейн Джавид) в своей пьесе воспользовался чудесном «Коран» ом.

SUMMARY

In this article the life and activities of the Islam Prophet Muhammad /s.a.s / is widely explained in such writers and poets works as Nizamih Ganjavih, Fazlullah Naimi, Imadeddin Nasimi, Huseyn Javid in the East, Volter and Hote in the West. Volter's atheist thoughts are criticized, H.Javid's play by name "The Prophet" was put against Volter's "The Prophet, Muhammad or fanaticism". But the German writer Hote's plays "Muhammad" and "The Song of Muhammad" contrary are estimated as positive works and is noticed that Hote's mistik thoughts are taken from the poet Nasimi. As to H.Javid's play "The Prophet", by using hurufi thoughts and approaching to Nasimi's philosophy H.Javid was profited by "The Quran".

Ədəbiyyat

1. 6. “Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı”. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı-1990.
2. 376. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. Bakı-1966.
3. “Nəhcül – Bələğə”. Seyid Şərif Rəzi. Naşir – “Fəcri Quran” – 1385.
4. 20. Anri Masse. İslam. Bakı – 1992.
5. 242. “Dədə - Qorqud” kitabı. Ensiklopedik lüğət. “Öndər Nəşriyyatı”. Bakı – 2004.
6. 125. Ensiklopedik Lüğət. Ədəbiyyatşünaslıq. Bakı – 1998.
7. 132. “Kök və budaqlar”. Hacı Xavər Xanım. “Adiloğlu” nəşriyyatı. Bakı – 2001.
8. 62. И.М.Фильштинский. Представление о потустороннем мире в арабской литературе. Восток – Запад. Исследования. Переводы. Публикации. М., 1989.
9. Nəimi “Məhəbbətnamə”. ilsiz.
10. 237. Aidə Qasımova. “Quran qissələri XIV – XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya – bədii qaynaqlarından biri kimi”. Bakı – “Nurlan” – 2005.
- “Leyli və Məcnun”. Məhəmməd Füzuli. “Maarif” Nəşriyyatı. Bakı – 1991.
12. 234. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı “Şərq – Qərb”- 1992.
13. 588. Seyid Əzim Şirvani. Əsərləri. I cild. Bakı – 1967.
14. 20. “Cavidə xatırlarkən”. Bakı – 1982.
15. 134-135. Ə.N.Tərən. Divan ədəbiyyatı – A.Çələbioğlu. Əli Nihad Tərən. Ankara, 1989.
16. Hüseyin Cavid. “Seçilmiş əsərləri” – III cild. Bakı – 2005.
17. Uraz Murat. Türk mifalozisi. İstanbul – 1969.
18. 19. Məhəmməd peyğəmbərin hekayəti. Bakı – Gənclik. 1991.
19. 295. “Quran – i Kərim”. “Çıraq” nəşriyyatı. 2005.
20. 158. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. “Maarif” nəşriyyatı. 1985.